

МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
СРЕДНЯЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА СЕЛА УСПЕНКА ТАНДИНСКОГО
КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
(МБОУ СОШ с. Успенка)

668310, с. Успенка, ул. Оюн Сенгижик, д 22.
е – mail: tyva school_66@mail.ru
Успенка

Принято
Решением педагогического совета
Протокол №1
«23» 08 2023г

Утверждаю
Директор Серен Ш. /Серен Ш./
от «01» 09 2023г
Приказ № 19/2

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар» для обучающихся 5 - 6 класса

Уровень образования: среднее общее образование
Количество часов в неделю: 1ч
Количество часов в год: 34ч
Уровень: базовый
Учитель: Монгуш А.К.
Категория: первая

с.Успенка, 2023г

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунун болгаш агаар-бойдустун байдалына, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайына дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустун чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның-биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижилер төрөлгөтөн-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарына база чаш ажы-төлдүн мөзү-бүдүжүн сүзүктөп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязына үндөзилеп тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база чоок төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктөп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турар болгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып турар угланыышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннун бурунгу ужурларын ажы-төлгө дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунун ынакшылы-биле база бодунун үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге; – бичии кижинин четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгандан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктөп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранына, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүң барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланыышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

1-6 класстарның программалары «Өг-бүле, төрөөн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим (1 кл.), «Чараш чаңчыл – сүзүүвүс» (2 кл.), «Кижин болгаш бойдус» (3 кл.), «Өңнүктер» (4 кл.), «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл.), «Кижин – онзагай чаяалга» (6 класс) деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштики утка-шынары аңгы-аңгы тематиктиг бөлүктерге, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүдө айыттырган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) ажы-төлдү өг-бүлезинге, төрелдеринге, чонунга, оларның амыдырал-чуртталгазынга, төрөөн черинге, ада-чурттунга сүзүктүг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (1 класс);
- 2) кижилер аразынга хамаарышкан улусчу-даа, ниити-даа ужурларны херек кырында сагыыр кылдыр уругларны чаңчыктырар (2 класс);
- 3) ажы-төлдү бойдустун үезин билир кылдыр чондан дөстелген ужурларга, аас чогаалынга даянып чедип алыр (3 класс);
- 4) ажы-төлге кижин төрелгетенниң ниити болгаш онзагай (бот-тускайлаң) талаларын көргүзүп, өске сөөк чоннарга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (4 класс);
- 5) чоннун экологтуг медреселин улустун аас болгаш амгы чогаалдарынга, амгы үениң барымдааларынга даянып тургаш ажы-төлге дамчыдар (5 класс);

б) кижиги – онзагай чаялга деп улусчу үзел-бодалды ажы-төлгө сиңиктирер болгаш кижиги деп атка төлөптүг болурунга дузалажыр (6 класс).

Ажы-төлдүң назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг уткашынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин кириген. Башкы кижиги программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка чижеглеп хувааган.

Бо программаларның мөзү-бүдүш хевирлээринге дээшти

Кызыл кожууннун Шамбалыг ортумак школазынга үр хуусаалыг шенелде үезинде бадыткаттынган. Ынчашгаш автор ук школаның коллективинге (директору Г.К. Ондар), өөреникчилеринге база оларның чоок төрелдеринге, кожууннун өөредилге килдизинге (эргелекчизи Т.Б. Куулар) четтиргенин илередип тур. Программаның бир дугаар шенелделиг үндүрүлгези 1995 чылда үнген.

Тематиктиг план (5класс).

Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар.

Темалары	Шагы
Амылыг бойдус.	1
Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.	
Тема 2. Овааны алгаары.	1
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.	1
Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1
Ораннар дугайында.	1
Тема 6. Үш оран дугайында.	
Тема 7. Дээр дугайында.	1
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1
Тема 9. Хүн дугайында.	1
Тема 10. Хүн дуртунуң календары.	1
Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары.	1
Сылдыстар дугайында.	1
Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар.	
Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета.	1
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1
Чер дугайында.	1
Тема 15. Черниң бодарааны.	
Тема 16. Делегей ыяжы.	1
Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары.	1

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.	1
Даштар – төөгүнүң херечилери.	1
Тема 19. Төрээн черим даштары.	
Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.	1
Тема 21. Чурт-девискээр даштары	1
Тема 22. Ойнаар даштар.	1
Тема 23. Каасталга даштары.	1
Тема 24. Чонар даш.	1
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.	1
Арт-сын болгаш таңды дугайында.	1
Тема 26. Арт – черниң бедии.	
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.	1
Суг- бойдустуң онзагай чаяалгазы.	1
Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.	
Тема 29. Аржаан.	1
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 32. От чаяачы (тожу тываларының чаңчылдары).	1
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1
Тема 34.Бойдус – мээң чуртталгамда (түннел кичээл).	2
Шуптузу 35	

Тематиктиг план (6 класс)

Ниити темазы: «Кижиги – онзагай чаяалга»

Темазы	Шагы
Мен кижиги мен.	1
Тема 1. Кижиги чаяалгазы.	
Тема 2. Кижиги угааны.	1
Тема 3. Угаан хавы.	1
Тема 4. Назын эргилдези.	1
Кижигиниң сагыжы.	1
Тема 5. Сагыш культуразы.	
Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билиишкиннер.	1
Тема 7. Номчулга кичээли.	1
Тема 8. Канчаар сен?	1
Тема 9. Сагыш эргилдези.	1
Тема 10. Сагыш маңы.	1
Тема 11. Сагыш аптаразы.	1
Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш.	1
Тема 13. Номчулга кичээли.	1
Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли).	1
Кижигиниң иштиги делегейи.	1
Тема 15. Кижигиниң октаргайы.	
Тема 16. Кижигиниң хаяазы.	1
Тема 17. Номчулга кичээли.	1

Тема 18. Кижиниң хей-аьды.	1
Тема 19. Кижиниң хей - сүлдези.	1
Тема 20. Номчулга кичээли.	1
Тема 21. Кижиниң сузу.	1
Тема 22. Бот- ажыл кичээли.	1
Тема 23. Куьт дугайында улусчу үзел-бодалдар.	1
Кадыкшыл – кижиниң байлаа.	1
Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары.	
Тема 25. Банялаары.	1
Тема 26. Улуг уйгу уржуктары.	1
Тема 27. Ниити ужурлар (этикет).	1
Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү.	1
Национал бот-медерел (түннел кичээлдер).	1
Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле).	
Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле).	1
Тема 31. Хөгжүм кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы А.Тановтуу). Тыва Республиканың сүзүктүг ырызы (сөзү Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).	1
Шуптузу	34

5 КЛАСС

Бойдус болгаш улусчу ужурлар

Амылыг бойдус.

Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы. Тыва улустуң бойдушту амылыг (дириг) деп көрүп чорааны – экологтуг медреселдин үндезини. Бойдууска хамаарышкан улусчу ужурлар – тускай тургузуглуг система. Ыры «Хамнаарак» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгасы Алексей Чыргал-оолдуу). Хамнаарак биле кадарчының аразында хамаарылга.

«Амылыг бойдус» (фильм көрүлдөзү).

Тема 2. «Овааны алгаары» (аянныг номчулга кичээли). Ак - көк дээрге кыйгы салыры. Ак чажары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Көк тудары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Ак-көк дээрден дилег кылыры. Оваа йөрээли.

Тема 3. «Шактар оглу, Чаңгыс тыва!» (Салим Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун» деп романындан үзүндү). Эжинге чагаа. Ондар-оолдуң чагаазында бот миннишкин. Чагаада Салбак-оолдуң омур-хевири тэрээн чонунуң дылы, чеми, хеви, сагылгалары, хам чүдүлгези, мал, өжээн чок улусчу чаңчыл, төтчеглекчи чорук-биле харылзаштырганы. Улуг-Одагга манаг.

Ораннар дугайында.

Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Тыва улусчу философияда оран деп билиишкин. Тос оран, оларга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өртемчейга база чамбы-дипке чалбарыглар. Оран-тандыга чалбарыг. Бичии уругларны оран-чурттуң чечээнге дөмейлээн мактал. «Кара-Доруг дерлиг турар...» (кожамык). «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл). «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл). *«Тыва улустуң оран дугайында билиишкини»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 5. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү). Бызаңчының күзели. Сырбык үнү. Шимчеп турар чодур дыт. Кодан сырбыктар, оларның шимчээшкини. «Дыргак каразы дег хөөредиг чок» деп чугааның утказы. Тожу – кедергей байлак оран.

Тема 6. Үш оран дугайында. Делегей мифологиясында үш оран,

оларның, чурттакчылары болгаш чагырыкчылары. Азарлар, хоорлар – Дээр чурттакчылары. Кижиниң мөчээн соонда чурттаар ораны. Үш оран аразында харылзаалар. *«Үш оран дугайында»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 7. Дээр дугайында. Дээр болгаш дээрлер билиишкинни делегей культуразында илереткени. Дээр. Дээрлер – космостуң кол кезээ. Янзы – бүрү культуларда «Дээр адавыс» деп үзелди илереткени, ооң утказы. Дээрниң каыттары. Караң чүдүлгедө (шаманизм) тос дээр. Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру. Дээрниң омур-хевириниң кижиниң хевинде, архитектурада илерээшкини, ооң утказы. Дээр чадаары (чалбарыг). *«Дээр дугайында»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында. Улустуң аас чогаалында ай биле хүннүң омур-хевирин көргүскени. Ай биле хүннүң өгленишкениниң дугайында тоолчургу чугаа. Ай былчааның дугайында чугаалар. Тываларның ай биле хүнге хамаарылгазы. Мөңгө аржаан (тоолчургу чугаа). Ыры «Белек» (сөзү Сергей Бюрбюнүү). Чогаалчының ынаанга сунуксаан белээн уран-чечен көргүскени. Ай календары, ооң онзагай демдектери. *«Ай болгаш хүн дугайында»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 9. Хүн дугайында. Хүн оранның кижилерге хайыразы. Хүн туттуруушкуну – шаг баскыраарының демдээ (улусчу үзел). К.К.Кудажы «Хүнге йөрээл». Йөрээлде хүн туттуруушкунунга хамаарышкан улусчу умурларны илереткени. Чогаалчының хүнге хамаарышкан күзелдерин илереткени. *«Хүн дугайында»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 10. Хүн дуртунуң календары. Хүн дурту деп чүл? Хүн дуртунуң бөлүктөри, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри. Хүн дуртунуң бөлүктөриниң кезектери, оларның аттары.

Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары. Даң адып келгенин иледедир демдектер, өгнүң кыс ээзиниң ижи. Инек саар үениң демдектери. Шээр мал саар үедө хүн туружу. Малды одарладыр үениң демдээ. Малдың кидин-не оыттаар үезиниң демдектери. Малды ырадыр кадарарының демдектери. Малды аал уунче ээлдирер үениң демдектери. Малды кодан уунче ай дээр үө. Шээр мал саар үениң демдектери. Бода мал саар үениң демдээ.

Сылдыстар дугайында.

Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстарның хевирин дириг амытаннарга дөмейлээр чаңчылдар. Хеглун – буур-сылдыс (эвенклер). Сылдыс – кижиниң куът сүнезини (индейлер). Калллисто деп чараш кыстың адыгже хуула бергениниң дугайында тоолчургу чугаа. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.

Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета. Дээрде планеталар. Планеталарга хүннүн дузазы. Чаа ажыттыңган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл. Чурукчу Надя Рушева аттыг планета. Ону тывысканының чылдагааны. *«Мальчиш-Кибальчиш» (чурук-биле ажыл. «Тыва авалыг планета» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс. Тыва улустуң бурунгу чүдүлгезинде Чеди-Хаан сылдызынга чалбарыыр чаңчыл. Чеди-Хаанның сылдыстарын чылдар аттарыга дүүштүргени. Чеди-Хаан сылдызының дугайында тоол.

Чер дугайында.

Тема 15. Черниң бодарааны. Бүгү делегейниң чоннарының тоолчургу чугааларында дээр биле черниң тывылганын, оларның харылзаазын көргүскени. Чуурга дугайында бурунгу индий тоолчургу чугаа. Тыва улустуң «Кас» деп бурунгу тоолчургу чугаазында черниң тывылган чылдагааны. Буддизмде черниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа. Делегей культуразында черге хамаарышкан ниити болгаш аңгы чаңчылдар. Черге йөрээл (К.К.Кудажы). *Ыры «Бай-ла Тайгам» (сөзү Леонид Чадамбаны, аяалгазы улустуу. Клип.).*

Тема 16. Делегей ыяжы. Делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны. Делегей ыяжының хевирлери. Ортаакы вектер үезинде делегей ыяжының утказын тодарадып турганы. Кижини төрөлгөтен биле делегей ыяжының омур-хевириниң (тургузуунуң) дөмейлешкээ. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштары: хадың, бамбук, дуб, шиви, артыш. *«Делегей ыяжы» (фильм көрүлдөзү).*

Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары. Хам дыт – аас-

кежиктин ыяжы. Хам дыттын хевири. Тел ыяш. Тел ыяштын онзагай байдалы. Тел ыяштан кыс улустун кежик дилээр утказы. Бай ыяш, оон онзагай байдалы база оон кежик дилээр утказы. *«Бяшка тыва улустун хамаарылгазы»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер. Тыва улуста езулал кылырынга ажыглаар чадаң үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, оргаадай. Артыш, артыштын хевирлери болгаш оларнын онзагай демдектери. Шаанак, ону улусчу эмнээшкинге ажыглаары. Шеңне, шеңнениң эм шынары. Шеңне дугайында тоолчургу чугаа. Оргаадай – ховар эм үнүш. Оон дүрзүзү. Оргаадайны чалап алырынын ужурлары. Оргаадай казарда чалбарыг. *«Чадаң үнүштер»* (фильм көрүлдөзү). *Ыры «Шеңне чечээ»* (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).

Даштар – төөгүнүн херечилери

Тема 19. Төрөөн черим даштары. Даштарда төрөөн черниң (чурттун), өг-бүлениң, төрөл бөлүк улустун, кижиниң амы-хуу чуртталгазынын сүзүктөриниң илерээшкини. Самылыгының чүрээ – чер бөмбүрзөөниң бир кезөөниң төвү. Ужурлуг даштар, оларнын бөлүктери болгаш утказы. *«Төрөөн черим даштары»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары. Кижидүрзүлүг көжөөлөр. Хаяларда дүрзүлөр (чуруктар). Дашта ойган бижимелдер. Күлтегинге тураскааткан Улуг бижикте «мерген сөстү сиилбөөн көжөө база даш сиилбикчилериниң» дугайында медээ. Тураскаал даштарда чоннун амыдыралынын илерээшкини. *«Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...»* (Улуг бижиктен үзүндү). *«Төөгү-тураскаал даштары»* (фильм көрүлдөзү).

Тема 21. Чурт-девискээр даштары. Кандыг-бир девискөөрниң боду бүткөн онзагай хая-даштыг даглары, оларга чоннун сүзүктүг хамаарылгазы. Теве-Хая, оон онзагайы (Сүт-Хөл кожуун). Хайыракан даа, оон онзагайы (Улуг-Хем кожуун). Үттүг-Хая, оон онзагайы (Барыын-Хемчик кожуун). Ужурлуг даштар, оларга чоннун сүзүктүг хамаарылгазы. Самылыгының чүрээ, оон онзагайы (Кызыл хоорай). Чараш-Даштыг хем (Тожу кожуун), оон онзагайы. Оваалар, оваа даштарынын сүзүктүг утказы. Тываның улуг

оваалары (Он-Кум, Адар-Төш, Калдак-Хамар). *«Чурт-девискээр даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 22. Ойнаар даштар. Сайзанақ даштары, оларның мал ажылажылы, өг-биле холбаазы. Сайзанақ даштарын чыыры. Сайзанақ даштарының хемчээли, хевири, өң-чүзүнү. Бода мал даштары шилиири. Шээр мал даштарын шилиири. Хересел даштарын шилиири. Көдүрер даш – мөөрей дажы. Уруглар сайзанаан хүндүлээри. Көдүрердашты хүндүлээриниң ужуру. *«Ойнаар даштар»* (фильм көрүлдези). *«Суг даштары»* (фильм көрүлдези)

Тема 23. Каасталга даштары. Тывага нептерээн каасталга даштары. Кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери. Каасталга даштарынга камныг, хүндүткелдиг болуру. *«Аът бажы дег алдын болгаш бөрү бажы дег мөңгүн»* дугайында тоолчургу чугаалар, ооң утказы. *«Каасталга даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 24. Чонар даш. Чонар даш (агальтматолит) – тыва чоннуң бир байлаа. Чонар даштың чыдар чери, ооң шынары. Чонар даш уран-чүүлү, ооң ужур-утказы. Дириг амытаннар – чонар даш уран чүүлүнүң кол темазы. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары. *«Оран өө»* (ус шевер Владимир Салчактың ажылы), ооң сүзүктүг утказы. *«Чонар даш»* (фильм көрүлдези).

Тема 25. Хуваанақ – төлге дажы. Хуваанақ даштары, оларны чыырының ужуру. Хуваанақ деп сөстүң утказы. Хуваанақтың терминнери. Хуваанақ төлгезиниң өске чоннарда нептерээни. *«Төлге даштары»* (фильм көрүлдези).

Арт-сын болгаш таңды дугайында

Тема 26. Арт – черниң бедии. Тыва культурада арт ажары деп билиишкин. Тывада улуг арттар. Артка хамаарышкан бурунгу ужурлар. *«Арт-сын ажып келдим...»*, *«Аржай-буурул Саяным, өршээ ... »*

(чалбарыглар). *«Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишикиннер»* (фильм көрүлдези)

Тема 27. Ыдыктыг тос таңды. Тос– ыдыктыг сан, ооң утказы.

Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары.

Суг – бойдустуң онзагай чаяалгазы

Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Саян-Алтайның түрк дылдыг чоннарының ийи өдүрөк дугайында тоолчургу чугаазы. Тыва улустуң Кас дугайында тоолчургу чугаазы (катаптаашкын). Суг ээлери, оларның омур-хевири. *«Ырла, Хемчик»* (сөзү Салим Сүрүң – оолдуу, аялгазы Альберт Тановтуу). Хем чалгыы - чадаган хылдары, саарыг – ыр, оларның бот-боттарының аразында холбаазы. *«Суг дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 29. Аржаан. Аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру. Аржаан чалаары. Аржаан ужурлары. *«Өршээ, хайыракан..?»* (аржаанга чалбарыг). *«Човулаңым чоттуң...»* (аржаанга четтиргенин илередири). *«Аржаан ээзи»* (чурук-биле ажыл). *«Аржаан»* (фильм көрүлдези).

Тема 30. «Сугга йөрээл» (К.К. Кудажы). Тыва кижиниң арыг сугга хамаарыштыр сагыыр ужурлары. Чогаалчының чагыы. *«Ойт, хемим, Кара-Чаатым...»* (хем-суг кежерде чалбарыг).

Ожукта от – амыдыралдың дөзү

Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар. Отту янзы-бүрү чоннарның тоолчургу чугааларында көргүскени. Австралийжи тоолда оттуң кижилер холунга кирип келген төөгүзү. Олимпиге (бурганнар ораны) отту ажыглап турганы, ооң черде кижилер холунга кирип келгени (грек тоолчургу чугаа). Отка чүдүүр чоруктуң тывылганы.

Тема 32. От чаяачы (тожу тываларының чаңчылдары). Тыва чоннуң культуразында отту чаяачы деп тодараткан ужуру. Отка хамаарышкан чаагай чаңчылдар. От ээзи, аңаа хамаарылган үнөр чылдагааннар. *«От ээзи»* (чурук-биле ажыл). *«Отка чүдүүр чорук»* (фильм көрүлдези)

Тема 33. Отка йөрээл (К.К. Кудажи). Йөрээлде аңгы-аңгы чоннарның отка хамаарышкан тодарадылгалары. Тыва улустуң одагга хамаарышкан үлегер домааның утказы. Чем үстүн отче чалаары. «Өлден арттар, өрттен артпас» деп үлегер домактың утказы. «От-көс-биле ойнавас!» деп чагыгның чылдагааннары. Чогаалчының йөрээли.

Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда(түңнел кичээл).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери: – амылыг

(дириг) бойдус, ооң үндезини;

- тыва улусчу философияда оран деп билиишкин, ооң ужур-утказы;
- делегей культуразында «Дээр адавыс» деп үзелдин илерээшкини, ооң утказы;
- хүн дуртунуң календары – улусчу билигниң курлавыры;
- сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында улусчу билиглер;
- дээрде планеталар, оларга хүннүң хүннүң дузазы. Чаа ажыттырган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл;
- делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны; –
даштар – төөгүнүң херечилери деп билиишкин;
- агальтматолит (чонар даш) – тыва чоннуң бир байлаа; –
арт ажары деп билиишкин;
- тос деп санның утказы;
- аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру; –
тыва чоннуң культуразында отту чаяачы деп тодараткан ужуру.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- ак чажары, ооң сүзүктүг утказы; –
көк тудары, ооң сүзүктүг утказы;
- төтчеглекчи чорук, ооң утказы;
- үш оран, оларның аттары, чурттакчылары;
- караң чүдүлгеде (шаманизмде) тос дээр, оларның аттары;
- Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру;
- хүн дуртунуң календары, бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап

эгелээри;

- хүн дуртунуң бөлүктериниң кезектери, оларның аттары;
- чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары (үелери, демдектери); – тыва авалыг планета;
- Чеди-Хаан сылдыс, ону улусчу календарь езугаар саналгазы;
- черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар;
- делегей ыяжы, ооң утказы, хевирлери. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштарының аттары;
- тыва улустуң сүзүктүг ыяштары, аттары, ужур-утказы;
- онзагай чадаң үнүштер, оларның аттары, онзагай демдектери, ажыглалы;
- ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы; –
Самыылыгының чүрээ, турар чери, чончу утказы;
- Тываның боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларның аттары, турар чери, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы;
- сайзанаң даштары, ооң утказы, малчын амыдырал-биле холбаазы, хемчээли, хевири, өң-чүзүнү;
 - кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери, ооң аттары; –
 - эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери; –
 - чонар даш уран чүүлүнүң темалары. Чонар даштың школалары.

Тываның сураглыг даш чонукчулары.

- хуваанаң даштары, ооң тодарадылгазы, чыырының ужуру.

Хуваанақтың терминнери;

- Тывада улуг арттар, оларның аттары, турар кожууну;
- Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары; – суг ээлери, оларның окур-хевири;
- аржаан ужурлары;
- тожу тываларының отка хамаарышкан чаңчылдары.

Шээжилээр чогаалдар

1. Овааны алгаары.
2. «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл).
3. «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл).
4. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү). 5.
Дээр чадаары (чалбарыг).
6. К.К.Кудажы. Хүнге йөрээл.
7. Чеди-Хаан сылдыс дугайында тоолчургу чугаа. 8.
Үгер сылдыс дугайында тоолчургу чугаазы.
9. К.К.Кудажы. Черге йөрээл.
- 10.«Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү).
- 11.«Хайыракан арт кыры...» (чалбарыг).
12. «Арт-сын ажып келдим...» (чалбарыг).
13. «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыг). 14.
«Өршээ, хайыракан..!» (аржаанга чалбарыг).
- 15.«Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири). 16.
«Ойт, хемим, Кара-Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг). 17.
К.К. Кудажы. Отка йөрээл (үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Ак чажары деп чүл?
2. Көк тудары деп чүл?
3. Төтчеглекчи чорук деп чүл?
4. Чоннарның тоолчургу чугааларында каш оран барыл, оларның аттарын адаңар;
5. Тыва караң чүдүлгеде (шаманизмде) каш дээр барыл, оларның аттарын адаңар;
6. Дээрге улустар чүге чалбарып чоруурул?
7. Хүн дуртун кажан санап эгелээрил база кандыг улуг бөлүктерге чарып турарыл?
8. Хүн дуртунуң улуг бөлүктериниң бичии кезектериниң аттарын канчаар адаарыл?
9. Чайгы хүн дуртун база мал ажылын өгге олургаш канчаар илередип

болурул?

10. Надя Рушева деп кымыл, бир сылдыска ооң адын чүү дээш тывысканыл?

11. Чеди-Хаанның сылдыстарын улусчу календарь езугаар канчаар санаарыл ?

12. Чүү деп дириг амытан чылында төрүттүнген силер база Чеди-Хаанда бодунарга хамаарышкан сылдысты билир силер бе?

13. Чүнүң ачызында черге үнүштер өзүп келгенил?

14. Черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар, ужурлар билир силер?

15. Делегей ыяжы деп чүл база аңгы-аңгы чоннарда чүү деп сүзүктүг ыяштар барыл?

16. Тыва улус чүү деп ыяштарны ыдыктыг (сүзүктүг) ыяштар дээрил, оларның ужур-утказын канчаар тайылбырлап болурул?

17. Кандыг онзагай чадаң үнүштер билир силер, оларның аттарын, онзагай демдектерин, ажыглалын тайылбырлаңар?

18. Кандыг даштарны ужурлуг даштар дээрил, оларны канчаар бөлүктеп турарыл?

19. Самыылыгының чүрээ деп даш кайда турарыл, ону чүге ынчаар адааныл?

20. Тывада боду бүткен кандыг онзагай хая-даштыг даглар билир силер, оларның аттарын, турар черин адаңар;

21. Сайзанак деп чүл, сайзанактап ойнаар даштарның хемчээли, хевири, өң-чүзүнү кандыг болурул?

22. Кыс кижиниң даш-биле каастаан кандыг хуу эдилелдери турарыл база аңаа хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?

23. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдерин, эдилелдерин билир силер?

24. Чонар даштан кандыг-кандыг овур-хевирлерни кылып турарыр, оларны канчаар бөлүктеп болурул? Тываның сураглыг даш чонукчуларының аттарын адаңар.

25. Хуваанак дугайында чүнү билир силер, ону допчuzu-биле чугаалаңар. 26.

Арт деп чүл? Тывада кандыг улуг арттар барыл, оларның аттарын, турар кожуунун адаңар.

27. Тываның каш кол таңды барыл, оларның аттарын, турар кожууннары адаңар.

28. Суг ээзи, ооң омур-хевири чүге кижилерден хамааржырыл?

29. Аржаанга хамаарыштыр кандыг ужурлар билир силер?

30. Тожу тываларында отка хамаарышкан кандыг чаңчылдар барыл?

31. Отка хамаарышкан кандыг улусчу ужурлар билир база сагып чоруур силер?

Ажыглаар литература

1.Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С.75-84.

2.Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.

3.Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.

4.Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.

5.Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.

6.Кенин-Лопсан, М.Б. Алгыши тувинских шаманов. – Якутск, 2007. – 206 с.

7.Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.

8.Курбатский, Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.

9.Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С. А.

Токарев. – 719 с. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.2. 10.

Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн.

изд-во, 1978. – 137 с.

11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.

12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.

Тыва дылда

13. Адыг-Түлүш, К.Т. Скиф хүн түрк уранхайның хуулгаазын тывалары. – Кызыл, 2014. – 224 а.

14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.

15. Кудажы, К.К. Уйгу чок Улуг-Хем. Кызыл том. – Кызыл, НҮЧ, 1974.

Ар16. Самбу, И. У. Тыва оюннар. – Кызыл, 1992. 102 ар.

17. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилгелер-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.

18. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилгелер-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.

19. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 5 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

6 КЛАСС

Кижиге – онзагай чаялгалар

Мен Кижиге мен

Тема 1. Кижиге чаялгалары. Кижиниң төрүттүнери, ооң алызындан өнчүзү. Кижиниң үш кол дойу база беш чаянаны. Езулуг кижиге болурунун шын оруктары. Кижиниң сагынгыры, ону хевирлээри. «Шинчилекчи» карактар – угаан үүжези, кижиниң дузалакчызы. Шын эвес оруктун уржуктары. «Сурун атты хайырлаан-дыр» (фильм көрүлдези). «Кижиге – бойдустун дээди чаялгалары» (фильм көрүлдези).

Тема 2. Кижиги угааны. Угаан– кижиниң каазы, күчүзү. Уйгу хавы, ооң уржуктары. Угаан ажылы. Угаан ажылы болгаш күш-ажыл, оларның чарылбас ужуру. «Кижиги боору, бүзүрөп көр, эң-берге» (Антон Күжүгет. Шүлүктөн үзүндү.).

Тема 3. Угаан хавы. «Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Угаан хавы, ооң ажык-дузазы, кедизи. Угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы. Анализ, ооң утказы. Деңнелге, ооң утказы. Классификация, ооң утказы. Система, ооң утказы. Угаан- ажылының сайзыралының илерээшкини.

Тема 4. Назын эргилдези. «Аът болуру кунундан, кижиги болуру чажындан». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Чыл эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы. Назын моондааның утказы. «Кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы. «Ада чагыы» (Ч. Чап. Шүлүк.). «*Назын эргилдезиниң шылгалдазы*» (фильм көрүлдөзү).

Кижиниң сагыжы

Тема 5. Сагыш культуразы. Сагыш культуразы – кижиниң иштики оран-делегейиниң чуруму. Сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары. Сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы. Сагышка кире дүжер чүүлдер. Надя Рушеваның сагыжының онзагай илерээшкини. Сагыш дүвүрели. «*Сагыш культуразы*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билишकिनер. Кижиги экизи, ооң тодарадылгазы. Йөрээл – ак орукче кыйгы. Онзагай чаяанныг кижилерниң салдары. Кара сагыш. Кара сагыштыг кижилерниң бөлүктөри, оларның хоразы. Тыва культурада эки чүүлдү сүт-биле холбаштырар чаңчыл. Ак сеткилдиг кижиги – дээди үнелел. Онзагай сагыштыг кижилер. «*Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында*» (фильм көрүлдөзиниң уланчызы).

Тема 7. Номчулга кичээли. «Кара чөңгү» (В. Серен-оол. Шүлүк). Кара чөңгү (чөңгээ) – ондагайлыг ера, кемниг херек. Кара чөңгүнүң уржуктары. «Эдилээни мөңгүн болзун..!» (йөрээл).

Тема 8. Канчаар сен? (бот- хыналда кичээли). «Боданганы ботка

херек» деп үлегер домактың сүзүктүг утказы. «Кылдынмаан онаалга». «Ашка хавы». «Хыналда ажылда». «Кичээл». «Бузук соңга». «Тенек оолдар». Товарылгаларның амы-хууда база коллективтиг сайгарылгазы.

Тема 9. Сагыш эргилдези. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел–бодалдары. «Акка ак, бакка баък улажыр», үлегер домактың утказы. Сагыштың ээзинге эргилип кээри. Сагыш арыглаары. «Бук» (тоолчургу чугаа). «*Сагыш эргилдези*» (фильм көрүлдези).

Тема 10. Сагыш маңы. Сагыш маңы, ооң шынары. Сагыш маңының эргиир девискээрлери. Сагыштан үнер овор-хевирлер. Сагыш маңының кижиден хамаарылгазы. Сагыш маңын башкарып өөренириниң кокпалары. Шүлүк «Шолбан сылдыс аразында...» (М.Б. Кенин-Лопсан). «*Сагыш маңы*» (фильм көрүлдези).

Тема 11. Сагыш аптаразы. «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Кижиниң кандыг-бир чүүлдү сагыжынга арттырып алыр чаяаны. Сагынгыр кижилер, оларның чижээ. Сагынгыр болурурунун чамдык аргалары. Ыры «Дагларым» (сөзү Александр Даржайныны, аялгазы Ростислав Кенделбильдии Интернет четкизинден дыңнаар. Клип.). «*Сагыш аптаразы*» (фильм көрүлдези).

Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш. «Кизи кара дерин төп чорааш чүве чедип алыр». Чагыгның сүзүктүг утказы. Сагыш-биле кылган ажылдың кижиниң күзели, угааны, холдары-биле харылзаазы, аңаа кижиниң бодунун хамаарылгазы. Мергежил шилип алырының баштайгы базымнары. «*Күш-ажыл болгаш сагыш*» (фильм көрүлдези).

Тема 13. Номчулга кичээли. «Ажыл» (Антон Үержаа. Шүлүк). С. Сүрүң-оол. Кижиниң намдары (Тоожудан үзүндү).

Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли). Болуушкуннар сайгарылгазы («Билдингирим кончуг», «Эки талам», «Бөгүн», «Онаалга», «Кино шагы», «Чугула херек», «Гитара», «Эштерим»). Бот – анализ.

Кижиниң иштики делегейи

Тема 15. Кижиниң октаргайы. Кижиге – бичии октаргай (микрокосм). Тыва улустун кижиге дугайында концепциясында (кол үзел-бодалында) кижиниң октаргайын онзалап көрүп турары. Кижиниң октаргайының тургузуу: сагыш, хей-аът, сүлде, хаяа, сус, куът. «Салымымның кавайы»

(Мария Күжүгет. Шүлүк.). «*Кижиниң октаргайы*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 16. Кижиниң хаяазы. Хүн хаяазы (даң хаяазы, кежээки хаяа), ооң көдээ амыдырал-биле холбаазы. Аал хаяазы (кодан, өг хаяазы), ооң утказы. Төрөл – бөлүк улустун хаяазы, ооң ужур-утказы. Хаяаның шынары: быжыг хаяа, кадыг хаяа, чидиг хаяа, кошкак хаяа. Кижиниң бот – хаяазы, ооң ужур-утказы. Тыва улустун чогаалдарында бедик хаяалыг кижилерни көргүскени. Ыдык кижилерни (бурганнарны) хаяалыг (ореол, аура) кылдыр чуруур чаңчыл.

Тема 17. Номчулга кичээли. Таңды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа). Таңды ээзи – кыс кижиге. Диин үези. Улуг өг. А. Хүн херелдиг чараш кыс. Аңчының дилээн даңгынаың күүсеткени. Кырганнарның чагыы, ооң сүзүктүг утказы. *Ай-Хүн херелдиг Алдын-Даңгына* (чурук-биле ажыл).

Тема 18. Кижиниң хей-аъды. Тываларның бурунгу чүдүлгезинде хей-аът дугайында кол үзел - бодал. Буддизмде хей-аътты тайылбырлап турары. Хей-аът – кижиниң бодунун ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. Бедик хей-аът. Чавыс хей-аът. Хей-аът бедидериниң бот-аргалары. «Хей-аъдым көдүрүлгөш» деп домактын утказы. Бот тура-соруктун хей-аътка хамаарылгазы. Хей-аът бедидериниң аргалары: кызымаккай күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы. «*Кижиниң хей-аъды*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 19. Кижиниң хей - сүлдөзү. Сүлде – ыдык демдек. Кижиниң хей-сүлдөзү, ооң чурт демдээнден ылгалы. Хей-сүлдениң туружу, ооң кижиден хамаарылгазы. Бедик сүлде, ооң утказы. Чавыс сүлде, ооң утказы. «*Кижиниң сүлдөзү*» (фильм көрүлдөзү). *Ыры «Ынакшылдың сүлдөзү»* (сөзү болгаш аялгазы И. Бадрааны. Клип.).

Тема 20. Номчулга кичээли. Э.Мижит «Хей-сүлде» (шүлүк). Хей-сүлдениң овор-хевири шүлүкте көргүскени. Күлтегинге тураскааткан улуг бижик (үзүндү). Чоннуң сүлдезин каган кижиниң бедиткен оруктары.

Тема 21. Кижиниң сузу. Тываларның үзел-бодалында уруг сузу, аал сузу, төрөл сузу, чурт сузу деп билиишкиннер, оларның утказы. Кижиниң сузу. Сус – кижиниң мага-бодунуң, сагыш-сеткилиниң байдалы (Ч.Чап). Кижиниң сузун илередир улусчу тодарадылгалар. Сус бастынганда ооң арын-шырайга илереп кээри. Сус ышкынмазының аргалары. «Буян-кежик» (тоолчургу чугаа). Ажы-төл – ачылыг буянның эргилдези. «*Кижиниң сузу*» (фильм көрүлдөзү)

Тема 22. Бот- ажыл кичээли. Домакты төндүр бижиири. «Чүнү канчаар сен?» деп айтырыгга бижип харыылаары («Эрбенниг сөс...», «Ашкадан берем...», «Четпес тала», «Бузулган көрүнчүк»).

Тема 23. Куът дугайында улусчу үзел-бодалдар. Түрк чоннарның куът дугайында тодарадылгазы (алтайлар, телеуттар, сахалар). Эр кижиниң куъду. Үш куът. Кижиниң куъдунуң шынары. Коргуушкун – куът ойлаарының кол чылдагааны. Уруг куъду. Куът – кижиниң кызыл тынының чаякчызы. «Тос домактыг кижини» (тоолчургу чугаа). Кижиниң биле куът-сустун хамаарылгазы. «*Куът дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Кадыкшыл – кижиниң байлаа

Тема 24. Мага-бот дадыктыларының улусчу аргалары. Камгалалдыг мага-бот. Тываның агаар-бойдузунуң байдалы. Көшкүн амыдыралдың хоойлузу. Кижиниң төрүттүнери, ону ажаап-тежээр аргалар. Чажындан мага-бот дадыктылары. Аржааннары – бурунгу чанчыл. Аржаанга каксып эмненири. «*Мага-бот ужурлары*» (фильм көрүлдөзү). «*Тывам*» (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк. Клип.).

Тема 25. Банялаары. Банялаары – мага-бот дадыктыларының бир улусчу аргазы. Делегейде нептереңгей банялар. Баняның чамдык чоннарда овор-хевири. Буска олураары. Мөөң будук – биле шаптаныры. Соок суг-биле саартынары. «Кадык мага-ботта бедик хей-аът бар» деп чугааның сүзүктүг утказы. Өг-бүлениң, ниитилелдин сайзыралының кадыкшылдан

хамаарылгазы.

Тема 26. Улуг уйгу уржуктары. Кижиниң чаңчыккан чүүлдери, оларның чижектери. Улуг уйгу – тура, күштүг аза. Улуг уйгунуң уржуктары. *Ховар кежик* (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк). Ховар кежикке хамааржыр чүүлдер: кижини болуп төрүттүнери, салым-чаяан. Ховар кежикке хумага чок хамаарылганың уржуктары. «*Улуг уйгу уржуктары*» (филм көрүлдези).

Этикет

Тема 27. Ниити ужурлар (этикет). Этикет – ниити сагыыр дүрүм. Этикетче кирип турар чүүлдер. Национал этикет, ооң ужур-утказы. Янзы-бүрү чоннар аразында ниити болгаш аңгы ужурлар. Албан-херек ужурлары. Бурунгу Римге база орус күрүнеге керээ чарар ужурлар. Тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары.

Тема 28. Кижиниң шимчениглерини болгаш үнү. Шимчениглер биле үннүң харылзаазы. Таарымча чок шимчениглер болгаш үннер. Чугаа аяны, ооң утказы. Карак көрүжүнүң янзы-бүрү чоннарда илерээшкини, оларның аразында ылгалы. Тыва чоннуң карактар дугайында тодарадыглары. Кижиниң хүлүмзүрүү.

Национал бот-медерел (түннел кичээлдер).

Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле). Тывалар – эрткен төөгүлүг, амыдыралдыг, келир үелиг бурун чон. Дыл – национал бот медерелдин дириг херечизи. Субудай маадыр – тулган подководчу уранхаай. Сэнгэл тывалары. Ырының сагыш-сеткилди хайныктырып, хей-аьтты көдүрүп кээри.

Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле). Саян-Алтай сыннары – тыва чоннуң төрөөн чурту. Ооң херечилери. Тыва кижини, тывалар, тыва чон, уранхаайлар деп аттар – тыва чоннуң бот медерелиниң

илерээшкини. Тыва чоннуң аймактары, төрөл бөлүктери – дириг төөгү. «Ал ботту дыштандыраар дээнимден...» (Э. Мижит. Шүлүк).

Тема 31. Ыры кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованы, аялгазы А.Тановтуу). Ырының сөзүглелинде күзелдин шынарын көргүскени, ооң боттаныр оруун айытканы. Тываның сүзүктүг ырызы «Мен тыва мен» (Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери: – кижини дээрге бойдустуң дээди чаялгазы;

- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, сайзыралының илерээшкини;
- назын эргилдези;
- «кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы; – сагыш культуразы;
- бот- хыналда;
- сагыш эргилдези;
- сагыш маңы, ооң эргиир девискээрлери; – сагыш аптаразы;
- күш-ажыл болгаш сагыш;
- мергежил (профессия), ооң кижиниң амыдыралынга ажык-дуказы; – кижиниң октаргайы (микрокосм);
- кадык мага-бот, ооң кижиге (өг-бүлеге, чонга, күрүнеге) үнези;
- улуг уйгу, ооң уржуктары;
- этикет, ооң үнези;
- мен тыва мен деп бот медресел; – тыва чоннуң аймактары;
- төрөл бөлүк улустар.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- кижидээрге бойдустан дээди чаялгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, оларның сайзыралының илерээшкини;
- кижиниң төрүмелинден өнчүзү;
- кижиниң үш кол дойу, оларның аттары;
- кижиниң беш чаяны, ооң утказы;
- назын эргилдези, ону улусчу календарь езугаар санаары; – назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы;
- сагыш культуразы, ооң тодарадылгазы;
- сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары;
- сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы;
- Надя Рушева, ооң сагыжының онзагай илерээшкини;
- ак сагыштыг кижиде, ооң шынарлары;
- кара сагыштыг кижиде, ооң илерээшкини;
- кара чөңгү (чөңгээ), ооң тодарадылгазы;
- сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел-бодалдары;
- сагыш маңы, ооң кижиден хамаарылгазы;
- сагыш аптаразы, ооң үүжези;
- мергежил шилип алырының баштайгы базымнары; – кижиниң октаргайы (микрососмос), ооң тургузуу;
- мага-бот дадыктыларының улусчу аргалары;
- ниити ужурлар (этикет)ынаар кирип турар чүүлдер;
- тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары;
- мен тыва мен деп бот медреселдин дириг херечилери;
- тыва чоннуң аймактары, оларның чурттап турар девискээрлери; – чаңгыс черде төрөл бөлүк улус.

Хыналда айтырыглар

1. Кижини чүге бойдустан дээди чаялгазы дээрл?
2. Сонуургак деп кандыг кижини ынча дээрл? Ону чижектер – биле бадыткаңар.
3. Кандыг кижини улус шоолуг херекке албас болурул? 4. Кижини алызындан кандыг - кандыг өнчүлүг болурул?
5. Кижини каш кол дойлууг болурул? Оларны кым эрттирерил?
6. Назын эргилдези деп чүл, ону канчаар санаарыл ?
7. Назын шылгалдазынга кижиниң октаргайының кандыг чүүлдери хамааржырыл?
8. Сагыш культуразы деп чүл?
9. Сагыш дугайында өске чоннарның кандыг мерген чугааларын билер силер?
10. Тыва чоннуң сагыш дугайында кандыг үлегер домактарын билер силер?
11. Надя Рушева деп кымыл, оң чуруктарының үндезини кайыын кээп турар деп бодаар силер?
12. Ак сагыштыг кижини кандыг шынарлыг болурул?
13. Кара сагыштыг кижини, ол өске кижилерге база бодунга кандыг хора чедирип болурул?
14. «Артык сеткил ара дүжер», «баък сагыш башка халдаар» деп үлегер домактарның чиге утказы кандыгыл?
15. Эргилде деп чүнү ынча дээрл база кижиниң эки - баък сагыжы канчаар эргилерил?
16. Сагыш маңы деп чүл, оң дүргени кандыгыл, чедер черлериниң кызыгаары чүү чүведен хамааржырыл?
17. Сагыш аптаразында кандыг үүже барыл, ону канчаар ажыглаарыл?
18. Кандыг мергежил силерни сонуургадып чоруурул база ону чедип алырынга баштайгы базымнар кылдыңар бе?

7. Артык сеткил ара дүжер, баык сагыш башка халдаар (үлегер домак).
8. Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир (үлегер домак).
9. Сагыш бакта сайзыравас, сеткил баыкта секперевес (үлегер домак).
10. Ыры Дагларым (сөзү А. Даржайныы. Аялгазы Ростислав Кендендильдии).
11. Ажыл (Антон Үержаа. Шүлүк). 12. Танды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа).
13. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е. Танованыы, аялгазы Альберт Тановтуу).
14. Тываның сүзүктүг ырызы. Мен тыва мен (сөзү Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).
15. Буян кежик (болган таварылга).
16. Ал ботту дыштандырар дээнимден... (Э. Мижит. Шүлүк.).

Ажыглаар литература.

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.
2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев / М. Б. Кенин-Лопсан; пер. с тувин. А. А. Дугержаа, А. С. Дембирель. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.

7. Кыргыз, З. К. Тувинское горловое пение: этномузыковед. исслед. / З.К. Кыргыз / Отв. ред. И.В. Мациевский; М-во культуры и кино Респ. Тыва, Междунар. науч. центр "ХӨӨМЕЙ". – Новосибирск: Наука, 2002. – 234 с.
 8. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
 9. Цэцгдарь Уламсуренгийн. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев. – Кызыл, 2003. С. 25-26.
 10. Сундуй Г.Д. Тенгрианское понимание совести // Вестник Башкирского ун-та, 2013. – №14. Том 18. С.1267-1269.
 11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.
 12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.
 13. Урянхай. Тыва дептер. Антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае-Таннуге, урянхайцах-тувинцах, о древностях Тувы (II тысячелетие до н. э. - первая половина XX в.): в 7 томах. Т. 2: Племена Саяно-Алтая Урянхайцы. (IV в. – начало XX в.) / сост. С. К. Шойгу. – М.: Слово/Slovo, 2007. – 664 с. С. 8-11.
- Тыва дылда**
14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.
 15. Доржу Ч.М. Мен тыва мен. Кызыл, 2015. – 225 а.
 16. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөрөдилге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.
 17. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөрөдилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141а.

18.Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 6 класс. Кижиге эш херек.
Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа:
irnsh.ru> этнопедагогика.

Тематиктиг план (5класс).

Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар.

Темалары	Шагы
Амылыг бойдус.	1
Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.	
Тема 2. Овааны алгаары.	1
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.	1
Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1
Ораннар дугайында.	1
Тема 6. Үш оран дугайында.	
Тема 7. Дээр дугайында.	1
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1
Тема 9. Хүн дугайында.	1
Тема 10. Хүн дуртунуң календары.	1
Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары.	1
Сылдыстар дугайында.	1
Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар.	
Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета.	1
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1
Чер дугайында.	1
Тема 15. Черниң бодарааны.	
Тема 16. Делегей ыяжы.	1
Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары.	1

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.	1
Даштар – төөгүнүң херечилери.	1
Тема 19. Төрээн черим даштары.	
Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.	1
Тема 21. Чурт-девискээр даштары	1
Тема 22. Ойнаар даштар.	1
Тема 23. Каасталга даштары.	1
Тема 24. Чонар даш.	1
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.	1
Арт-сын болгаш таңды дугайында.	1
Тема 26. Арт – черниң бедии.	
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.	1
Суг- бойдустуң онзагай чаяалгазы.	1
Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.	
Тема 29. Аржаан.	1
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 32. От чаяачы (тожу тываларының чаңчылдары).	1
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1
Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда (түннел кичээл).	
Шуптузу 34	

**Календарь-тематиктиг планы 5-ки класстын
Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу уjurлар**

№	Өөренир темаларның аттары	шагы	План-биле эрттирген хуну	Херек кырында эрттирген хуну
	Амылыг бойдус			
1	Бойдус-биле кижинин холбаазы	1		
	Овааны алгаары			
2	С.Сүрүң-оол. Шактар оглу. Чангыс тыва ..! (Тывалаар кускун деп романдан узунду) (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1		
3	Тыва улустун оран дугайында билиишкини	1		
4	Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан узунду)	1		
5	Ораннар дугайында			
6	Уш оран дугайында	1		
7	Дээр дугайында	1		
8	Ай болгаш хун дугайында	1		
9	Хун дугайында	1		
10	Хун дуртунун календары	1		
11	Чайгы хун дуртунун ажыл-агый календары	1		
	Сылдыстар дугайында			
12	Сылдыстар болгаш сылдыстар болуунун дугайында тоолчургу чугаалар	1		
13	Надя Рушева –тыва авалыг планета	1		
14	Чеди- Хаан сылдыс	1		
15	Чернин бодарааны	1		
16	Делегей ыяжы	1		
17	Тыва улустун сузуктуг ыяштары	1		
18	Онзагай чадан унуштер	1		
	Даштар –тоогунун херечилери			
19	Торээн черим даштары	1		
20	Тоогу –тураскаал даштары	1		
21	Чурт-девискээр даштары	1		
22	Ойнаар даштар	1		
23	Каасталга даштары	1		
24	Чонар даш	1		
25	Хуваанак – толге дажы	1		
	Арт-сын болгаш танды дугайында			

26	Арт –чернин бедии	1		
27	Ыдыктыг тос танды	1		
28	Суг – бугуденин ундезини	1		
29	Аржаан	1		
30	К.Кудажы Сугга йорээл	1		
31	От дугайында тоолчургу чугаалар	1		
32	От чайкчы (тожу тываларынын чанчылдары)	1		
33	К.Кудажы Отка йорээл	1		
34	Бойдус – мээн чуртталгамда (туннел кичээл)	1		
	Шуптузу	34		

**Календарь-тематиктиг планы бгы класстын
Ниити темазы: Кижиги - онзагай чаялга**

№	Өөренир темаларның аттары	шагы	План-биле эрттирген хуну	Херек кырында эрттирген хуну
	Мен кижиги мен			
1	Кижиги чаялгазы	1		
2	Кижиги угааны	1		
3	Угаан хавы	1		
4	Назын эргилдези	1		
	Кижинин сагыжы			
5	Сагыш культуразы	1		
6	Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билишकिनер	1		
7	Номчулга кичээли	1		
8	Канчаар сен?	1		
9	Сагыш эргилдези	1		
10	Сагыш маны	1		
11	Сагыш аптаразы	1		
12	Куш-ажыл болгаш сагыш	1		
13	Номчулга кичээли	1		
14	Чааскаан олургаш, сагыжын шинчиле (бот хыналда кичээли)	1		
15	Кижинин октаргайы	1		
16	Кижинин хаяазы	1		
17	Номчулга кичээли	1		
18	Кижинин хей-аьды	1		
19	Кижинин хей-сулдези	1		
20	Номчулга кичээли	1		
21	Кижинин сузу	1		
22	Бот – ажыл кичээли	1		
23	Куьт дугайында улусчу узел - бодалдар	1		
	Кадыкшыл – кижинин байлаа			
24	Мага –бот дадыктырарынын улусчу аргалары	1		
25	Банялаары	1		
26	Улуг уйгу уржуктары	1		
27	Ниити ужурлар (этикет)	1		
28	Кижинин шимчениглери болгаш уну	1		
	Национал бот-медерел (туннел кичээлдер)			
29	Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле)	1		

30	Торел аймак харылзаалар (С.Шойгунуу-биле)	1		
31	Хогжум кичээли. Ыры «Чырык кузел» (созу Баянцагаан оглу Овекей, Онбаяр оглу Кан-томер)	1		
32	Торел аймак харылзаалар (С.Шойгунуу-биле)	1		
33	Хогжум кичээли. Ыры «Чырык кузел» (созу Баянцагаан оглу Овекей, Онбаяр оглу Кан-томер)	1		
34	Туннел кичээл	1		
	Шуптузу	34		